

Володимир БОНДАРЕНКО

ВІЛЬНОКОЗАЦЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЗУНР(1918–1919 рр.)

Визначено вплив козацького ідеалу та соборності українських земель на формування ідеології українського національно-визвольного руху новітньої доби, розглянуто процес відродження козацтва у 1917–1919 рр., співробітництво УСС та вільнокозацьких організацій у добу Гетьманату.

Ключові слова: Вільне козацтво, Січові Стрільці, соборність, національно-визвольний рух.

Національна ідея є певним комплексом вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідним духовно-інтелектуальним потенціалом нації, людини. Це явище рухливе, динамічне і певною мірою мінливе. Воно змінювалося на різних етапах історичного розвитку. Безумовним є те, що в часи козацтва національна ідея почала формуватися, а козацький ідеал став її частиною. Соборність у такому вимірі як об'єднаність, цілісність, неподільність земель України виникає також у часи козацтва. Відродження у період національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. ґрунтувалося на ідеї соборності. Актуальною залишається проблема соборності й на сучасному етапі державотворення. Козацькі організації сучасної України беруть активну участь у боротьбі за єдність і неподільність України. Важливим є й те, що історичний досвід 1918–1919 рр. залишається маловідомим для широкої громадськості й навіть науковців. Тому ми вважаємо за необхідне зупинитися на участі вільнокозацького руху у національно-визвольній боротьбі на західноукраїнських землях та втілення ідеї соборності у боротьбі за незалежність України.

Дослідження вільнокозацького руху почалося на початку 20-х рр. ХХ ст. після поразки боротьби за незалежність України. У перших дослідженнях Р. Бориса¹, О. Бантиш-Каменського², А. Жука³, підкреслювалася роль ідеї соборності у формуванні ідеології Вільного козацтва. Вплив Січового руху на формування вільнокозацьких організацій у Наддніпрянській Україні розглядається у брошурі партії соціалістів-самостійників⁴. Значний фактичний матеріал подається у розвідках Ю. Липи, активного учасника вільнокозацького руху в Одесі в 1917–1919 рр.⁵.

Після Другої світової війни активні учасники вільнокозацьких організацій присвятили багато статей ролі ідеї соборності в ідеології руху. Вони також звернули увагу на участь вільних козаків у боротьбі Карпатської України, ОУН–УПА. Серед таких робіт необхідно зазначити публікації в журналах “Українське козацтво” і “Вісті Комбатанта”. Це роботи І. Цапка⁶, А. Кущинського⁷, Ю. Тамарського⁸.

Радянські науковці визначали Вільне козацтво, Січових стрільців, УГА як буржуазно-націоналістичні формування. Історики УРСР вважали, що вони па-

плюжать історичне минуле козацтва. Критик ідеології українського “буржуазного націоналізму” В. Євдокименко писав: “...Однією з провідних ідей українських буржуазних націоналістів була ідея про “золотий вік” в історії України в період існування Запорізької Січі. Вони на всі лади оспівували козацькі вольності, гетьманське самоврядування, закликаючи повернутись до патріархальних форм суспільного життя...”⁹. Надалі робився висновок про повернення до часів феодалізму і реакційність відродження козацтва у часи Української революції.

На початок 90-х рр. XX ст. з’явилися нові дослідження українських істориків, присвячені ідеології, характеру, діяльності Вільного козацтва. Привернемо увагу до робіт В. Голубка¹⁰, П. Захарченка¹¹, В. Лободаєва¹². Нові підходи до проблеми розглянуті у нарисі В. Верстюка¹³. Певну увагу зв’язкам вільнокозацького руху та ЗУНР приділила у своїй розвідці О. Бачинська¹⁴.

Таким чином, у дослідженні вільнокозацького руху у 1917–1923 рр. зроблено певний поступ. Недостатньо вивченими залишаються аспекти проблеми ролі соборності в ідеології Вільного козацтва та спільної боротьби українців за незалежність держави під час національно-визвольних змагань. У статті аналізується роль козацького ідеалу та соборності всіх українських земель у формуванні ідеології українського національно-визвольного руху новітньої доби, розглядається вплив західноукраїнських громадсько-політичних рухів на відродження козацтва у 1917 р., досліджується співробітництво УСС та вільнокозацьких організацій у добу Гетьманату, наводяться факти допомоги Вільного козацтва збройній боротьбі ЗУНР проти польських окупантів.

У 60–80-х рр. XIX ст. під впливом національного руху в Наддніпрянській Україні на Галичині з’являється народовський напрямок. Головним чином це були представники студентської молоді. У 1861 р. вони створили товариство “Січ”. Молодь захоплювалася славним минулим козацтва. Члени товариства носили козацькі шапки, вишиті сорочки, шаровари, слухали та співали козацькі пісні. Під час зібрань вивчалися історичні твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова з історії козацтва. Згодом подібні товариства з’явилися у Відні та на Буковині.

Про вплив козацької ідеї на західноукраїнський визвольний рух свідчить поява у 1900 р. фізкультурно-спортивної організації “Січ”. Символіка організації – малинові стрічки, прапори – підкреслювала зв’язок з козацтвом. Посади в організації мали також козацькі назви. Головним завданням Українського січового союзу було патріотичне виховання на основі історичних традицій козацтва. І коли в 1913 р. виникла стрілецька секція “Січ”, її членів стали називати січовими стрільцями. Ще одна дитячо-молодіжна організація “Пласт” навіть свою назву отримала від козаків-розвідників на Запорізькій Січі. Її представники також вступили до січового стрілецтва. З іншого боку, діячі національного руху з Наддніпрянської України мали тісні зв’язки з Галичиною та Буковиною. Багато хто з них був дописувачем до західноукраїнських періодичних видань. Значна кількість українців емігрувала до Галичини і Буковини після поразки революції 1905–1907 рр. Наслідком тісних зв’язків стало виникнення товариств “Просвіти” у Наддніпрянській Україні.

Однією з перших у Катеринославській губернії виникла “Просвіта” у селі Мануйлівці, яку очолив селянин Федір Хомич Сторубель – нащадок давнього козацького роду. Він побував 6 липня 1912 р. на Шостому Січовому святі у Сняти-

ні, де ознайомився з роботою товариства “Січ” і мав зустріч з К. Трильовським¹⁵. Набутий у Галичині досвід Голова мануйлівської “Просвіти” використав у 1917 р. під час створення Новомосковського куреня Вільного козацтва. Нагадував Січове свято навіть парад, організований на честь проголошення УНР, який відбувся в Новомосковську 21 листопада 1917 р. У ньому взяли участь представники громадських організацій, політичних партій, Ради робітничих і солдатських депутатів. Організаторами виступили “Просвіта” та Вільне козацтво на чолі з Ф. Сторублем. Парад проходив біля Троїцького собору – відомої архітектурної пам’ятки, де знаходилися стародавнє Запорозьке Євангеліє та ікони. У молебні взяли участь ченці Самарсько-Миколаївського монастиря, святині, закладеної запорозькими козаками. Від імені осередку Вільного козацтва з привітальним словом виступили Ф. Сторубель і М. Язиковський. Під час параду населення вітало козацькі формування як представників українського війська, а їх отамана – як представника УЦР¹⁶.

Багато західних українців, полонених або евакуйованих у 1914–1915 рр. на землі Наддніпрянської України, брали активну участь у відродженні козацтва. В Олександрівську (м. Запоріжжя) значну роль відіграв галичанин Скасків (Осадчий). Він прославився на всю Катеринославську губернію як добрий промовець і згодом був обраний до Трудового Конгресу на селянському губерніальному з’їзді¹⁷. Відомий український військовий діяч Т. Янів проводив військовий вишкіл “Одеської Січі”, а в січні 1918 р. разом з двома сотнями вільних козаків діяв під Крутами, у 1918–1919 рр. керував вільнокозацькими формуваннями на Півдні України. Одеські січовики під керівництвом Ю. Липи у 1917 р. перейняли Статут УСС та з виховною метою вивчали книгу О. Назарука “Слідами запорожців”.

Новий етап у бойовому співробітництві УСС і вільнокозацьких формувань почався у березні–квітні 1918 р. під час наступу австро-німецьких військ на Україну. П. Франко та М. Заклинський у своїх спогадах писали про значну допомогу організації Вільного козацтва Олександрівського повіту (наприклад, с. Біленького – тепер Запорізька область) у проведенні розвідки та бойових операціях під час звільнення повітового центру¹⁸.

Наступ австро-німецьких військ допоміг військам УНР звільнити територію України від більшовицьких військ. Мир між Україною та Центральними державами був укладений не через сентиментальні чи гуманітарні причини, а виходячи з державних інтересів. Новим союзником, особливо Австрії, після кількох років війни загрожував голод, і український хліб їм був вкрай необхідним. Тому й мир у Бресті дехто називав “хлібним миром”. Наприклад, австрійське Міністерство закордонних справ 3 квітня 1918 р. надіслало телеграму до графа Форгача, де йшлося про неминучу голодну катастрофу в Австрії, якщо негайно не прийде 50 тисяч вагонів із збіжжям з України¹⁹. Така позиція австро-угорського уряду є важливою для дослідження вільнокозацького руху на Півдні України, бо згідно з військовою Конвенцією між Центральними державами, австрійські війська мали перебувати на Волині, Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, включно з містом Одесою, а німці – в інших губерніях, включно з Таврійською та Кримським півостровом. У серпні 1918 р. австрійська Східна армія в Україні налічувала чотири корпуси і дві самостійні дивізії, а німецька мала двадцять дивізій. Присутність такої великої військової сили мусила вплинути на внутрішні відносини в Україні.

Вивозити продукти до Австро-Угорщини було досить складно через те, що уряд Центральної ради не міг опанувати ситуації, що склалася у провінціях без кваліфікованої цивільної адміністрації. По селах діяли революційні комітети і селянські спілки, які своїм завданням вважали поділ поміщицьких десятин згідно з III і IV Універсалами і відбирали землю навіть від заможніших селян. У поміщиків конфіскували маєтки, але бідні селяни не мали змоги засівати землю повністю. Багато з них не бажали цього робити, бо були переконані, що у воєнний час нічого не зможуть купити за продану сільськогосподарську продукцію.

Становище ускладнювалося ще й тим, що поміщики, які активно підтримували окупаційні війська та переворот 29 квітня 1918 р., намагалися повернути свою приватну власність і отримати контрибуцію за збитки. Великі землевласники переконували австрійське командування, що тільки їх підтримка забезпечить окупаційним військам значну кількість хліба. Такі переконування давали свої наслідки. В одному з документів австрійського уряду зазначалося, що селяни мають землю, великі запаси хліба та переважають у населенні України. Без впровадження приватної власності на землю неможливо забрати хліб силою. Все це призвело до насильницьких дій. Австрійські війська, які були різнонаціональні та недисципліновані, проводили безперервні обшуки та реквізиції. Селянин з села Терпіння (тепер Запорізька область) П.Ф. Шевцов про ці часи розповідав: “У нашому селі було забрано 50 відсотків запасів хліба, не менш 3–5 тисяч возів збіжжя, так як рік був врожайним. Вони (австрійці) забрали 300–400 голів великої рогатої худоби, 500 добрих коней, фактично всіх овець забрали, а курячі яйця брали не рахуючи, навіть сухофрукти, і ті забрали. Я вже не кажу про різні дрібниці, які не соромлячись також забирали”²⁰. Це тільки один приклад грабіжницької політики австро-угорських військ. Насильства та грабунки здійснювали і каральні загони, наймані поміщиками.

Прикладом такої політики стали події у с. Глодоси Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Організація Вільного козацтва у цьому містечку, до якої входило понад 600 козаків, виникла в грудні 1917 р. Її очолювали її Ф. Мелешко, В. Недайкаша, брати Шевченки. У 1918–1922 рр. вільнокозацький осередок контролював фактично значну частину Єлизаветградського повіту і північ Херсонського (сучасні південні райони Кіровоградщини та північ Миколаївської області). За запеклістю та тривалістю боротьби цей район можна порівняти з відомим Холодним Яром.

Одного дня, за спогадами Ф. Мелешка, до містечка прибув каральний загін на чолі з небожем поміщика Ковальова. Всіх мешканців зігнали до приміщення управи. На них спрямували кулемети та гвинтівки і запропонували заплатити велику контрибуцію. Люди мовчали, не погоджуючись. Коли почали стріляти над головами, чоловіки вирішили заплатити, і за годину була зібрана величезна сума грошей. Для людей це було чимось незрозумілим і жахливим, адже перша справа Вільного козацтва – захист панських маєтків від грабунків. Майно було збережене, а більшовицьких агітаторів та їх прибічників, які закликали до пограбування – розстріляно²¹.

У цьому випадку козаки знайшли захист у братів-галичан, що входили до складу австро-угорського війська. Це були Українські січові стрільці на чолі з Віль-

гельмом Габсбургом (Василь Вишиваний). У квітні 1918 р. УСС познайомилися з Вільними козаками під час наступу на Олександрівськ. Перебування в місті впродовж двох місяців 1918 р. зміцнило дружбу між галичанами і козаками. В. Габсбург згадував: "...Територія Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато (хто) оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду. В тім часі була там розвинена організація "Вільного козацтва" під проводом члена УНР отамана Олівера (властиво – Оліфер), з яким я гарно жив. Ця організація могла мати коло десяти тисяч членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіньми. Мали і броневики, які забрали у відступаючої російської армії. "Вільне козацтво" було проти гетьмана, але за Центральну Раду"²².

Після передислокації групи УСС на Херсонщину (під Єлизаветград) зв'язки з Вільним козацтвом не перервалися. М. Михайлик згадував про неодноразові зустрічі з В. Старосольським, який допоміг козакам уникнути арештів і зберегти зброю. Після подій у Глодосах Ф. Мелешко виїхав до Єлизаветграда, де створив делегацію з представників інтелігенції та військових, до якої входили полковник Вільчинський, професор Дахно, сотник Вербицький. Вони поїхали на штаб-квартиру УСС у с. Масляниківку, де їх прийняв Василь Вишиваний і пообіцяв допомогти. Дотримавши свого слова, він конфіскував гроші та заарештував М. Ковальова. Але той, маючи зв'язки у протофісів та вищому австрійському командуванні, швидко звільнився з ув'язнення, однак більше і контрибуції не збирав.

Восени 1918 р. після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, Голова Одеського Національного союзу Іван Луценко та Голова Одеської Української національної Ради Петро Климович видали відозву до мешканців Одеси і цілої Херсонщини, в якій закликали надати термінову допомогу братам-галичанам. У відозві зазначалося:

Закласти в Одесі для Корпусу оборони Галичини "Одеський Гайдамацький загін".

Закласти другий загін поза Одесою на Поділлі.

Закласти "Одеський фонд допомоги Галичині".

Звернутися до українського громадянства поза Одесою з закликом направити добровольців і жертви в вище названі місця Одеської організації допомоги Галичині...". 17 листопада військова комісія на чолі з полковниками Захарінім і Луценко прибула до Львова, звідки вже почали надходити телеграми про надання негайної допомоги. Одна з них – до Одеси від І. Луценка: "Одеса. Українська Рада. Висилайте на Підволочиськ і Львів якнайшвидше вояків, хоч би без зброї, залізничників і шоферів"²³.

Без сумніву, саме Одеські козацькі загони допомагали у боротьбі за незалежність ЗУНР. Саме вони стали основною силою на полях війни за Українську Державу під Львовом і Києвом.

Отже, козацький ідеал та ідея соборності українських земель – невід'ємна частина національної ідеї. Український національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, особливо товариство "Січ", вплинули на відродження коза-

цтва у Наддніпрянській Україні. Галичани і буковинці були серед організаторів вільнокозацького руху. У 1918 р. вільні козаки і січове стрілецтво налагодили бойову співпрацю. Ідея соборності, притаманна ідеології Вільного козацтва, знайшла своє практичне застосування у військовій допомозі ЗУНР. Все це сприяло формуванню єдиної модерної української нації.

- ¹ Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів, 1934. – 30 с.
- ² Бантши-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923. – 29 с.
- ³ Жук А. Вільне козацтво // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 1. – С. 56–57; Ч. 2. – С. 38–40; Ч. 3. – С. 30–32; Ч. 4. – С. 30–32; Ч. 5. – С. 49–50; Ч. 7. – С. 37–39; Ч. 9–10. – С. 41–43; Ч. 19–20. – С. 49–56; Ч. 21–22. – С. 41–43.
- ⁴ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.): Українська революція (1917–1919). Діяльність партії с.-с. в зв'язку з політичними подіями в Україні за час 1901–1919. Ідеологія програм і статут партії. – Відень–Київ, 1920. – 88 с.
- ⁵ Липа Ю. Галичани над морем. 1917–1918 рр. // Просвіта: альманах-календар. – Львів, 1995. – С. 121–126.; Його ж. Одеська “Січ” // Українське козацтво. – 1972. – № 3. – С. 13–14.
- ⁶ Цанко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5 – 6. – С. 19–25.
- ⁷ Куциньський А. Традиційна національна державницька сила (з нагоди 60 років існування УВК) // Українське козацтво. – 1977. – № 4. – С. 5–9.
- ⁸ Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1. – С. 28–31.
- ⁹ Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 136.
- ¹⁰ Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
- ¹¹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
- ¹² Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 с.
- ¹³ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- ¹⁴ Бачинська О.А. Одеса козацька: Наукові нариси. – Одеса, 2000. – 147 с.
- ¹⁵ Чабан М.П. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1921). Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 536 с. – С. 423–424.
- ¹⁶ Джусов А.Б. Історія Новомосковська. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – С. 113–115.
- ¹⁷ Магалецький Ю. В Олександрівську на Запоріжжі // Календар-альманах “Дніпро” на 1929 р. – Львів, 1928. – С. 106–121.
- ¹⁸ Франко П. Бій в Олександрівську // Літопис Червоної Калини. – 1939. – № 7. – С. 17–18.; Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрівськ 1918 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931. – С. 46–50.
- ¹⁹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 121–123.
- ²⁰ Михайлов Б.Д. Мелітополь: природа, археологія, історія. – Запоріжжя: Дике Поле, 2002. – С. 135.
- ²¹ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) (З рукописів бл. п. пор.) // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 1. – С. 10–13; № 2. С. 5–9.; Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 7–8. – С. 20–24.
- ²² ЦДАВО. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 61. 66 зв.
- ²³ Литвин М. Свято зріднених сердець // Старожитності. – 1993. – № 5–6. – С. 7–8.

Volodymyr Bondarenko. THE FREE COSSACKS IN DNEPER UKRAINE AND THE ZUNR (1918–1919)

The article explores the influence of the Cossack ideal and the idea of the unity of Ukrainian territories on the Ukrainian national liberation movement ideology. It analyzes the process of the Cossack revival in 1917–1919 and the cooperation of the Ukrainian Sich Riflemen with the Free Cossacks during the Hetmanate.

Key words: *the Free Cossacks, the Sich Riflemen, unity, national liberation movement.*